

РОЛЬ ГЕРБАРІЇВ У ВИВЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ У 1926-1930 РОКАХ

О. Василюк

*Українська природоохоронна група
Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена
вул. Гоголя, 40, Васильків 08600, Україна
e-mail: vasyliuk@gmail.com*

Створення пам'яток природи та заповідників у 1920-х роках ґрунтувалося на виявленні типових і унікальних з ботанічного погляду репрезентативних ділянок дикої природи. До цієї роботи залучали широке коло краєзнавців, біологів, лісівників, учителів. Серед їхніх завдань були і збори гербаріїв, які аналізувалися кваліфікованими ботаніками у Харкові, що був на той час центром не лише УРСР, а й організації природоохоронної роботи. Вивчення збережених з того часу гербаріїв дає змогу зрозуміти, яким чином була організована природоохоронна робота, а також порівняти рослинність заповідників того часу з тими ж територіями сьогодні.

Ключові слова: охорона природи, гербарії, історія науки, заповідна справа, національні природні парки, заповідники

Двадцять років ХХ ст. для України відзначилися створенням перших заповідників і пам'яток природи, стрімким становленням ідей науково обґрунтованої охорони природи та природоохоронного законодавства. Робота Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП), що діяв при Народному комісаріаті просвіти УРСР з 1926 по 1934 роки, полягала у виявленні цінних природних територій і об'єктів, взятті їх на облік і забезпеченні заходів їхньої фактичної охорони. Репресії представників української інтелігенції, запроваджені радянською владою у 1930-х роках, значною мірою стосувалися природоохоронців і працівників заповідників, частина з яких потрапили до таборів або були страчені. Видання за авторством таких осіб потрапили до спецфондів і були заборонені. Прізвиська біологів, які вели роботу зі створення заповідних територій, викреслювали у друкованих виданнях. Усі ці страшні подробиці подій 1930-х років у наш час означають передусім майже повну відсутність інформації про перші заповідники й обставини їхнього створення. Одним із цікавих джерел інформації про таку діяльність є гербарні фонди. Більшість природоохоронців від часів УНР і до наших днів традиційно є ботаніками. Властиво, польова робота таких осіб, окрім іншого, полягає і у зборі гербаріїв. Саме такі гербарні зразки стають безцінним свідченням обставин, за яких були проведені експедиції минулого, що забезпечили згодом відкриття важливих для охорони природи територій і оголошення їх заповідниками.

Збір гербаріїв вважався хорошою нагодою для виявлення цікавих з погляду охорони природи територій. Гербарії, зібрані аматорами, були чи не єдиним способом передати професійним біологам достовірну інформацію про рослинність будь-якої території. А краєзнавці – вдалою аудиторією, серед якої варто було пропагувати збір гербаріїв і тим самим допомагати ботанікам у справі охорони природи. На сторінках часопису «Краєзнавство», що видавався протягом 1927-1930 років, знаходимо публікації членів УКОПП, наприклад, С. Постриганя (закликав краєзнавців до масштабного збору гербаріїв і назвав ботаніку «першим завданням краєзнавця») [15]. Саме на сторінках «Краєзнавства» опублікував

статтю «Рослинність цілинних степів України» Є. Лавренко, в якій уперше представив карту степових заповідників (перша опублікована карта українських заповідників у принципі) – як наявних, так і проєктованих [7, с. 20-33]. Також Є. Лавренко спільно з П. Погребняком опублікували у «Красзнавстві» єдину на той час статтю про лісові пам'ятки природи. Стаття дає загальні уявлення про те, чому необхідно охороняти ліси, описує 47 найбільш цікавих ділянок лісу в УРСР, що, на думку УКОПП, потребують першочергового заповідання, та подає їхню карту [8, с. 14]. Серед аргументів до заповідання лісів автори наводять німецький досвід: «У німців є дуже добрий культурний звичай: майже в кожному лісництві залишати без господарського, або взагалі всякого втручання окремих ділянок лісу, що є представником дикої природи» [8, с. 10]. Аналогічно автори пропонують діяти і в Україні: «На нашу думку, в поліських лісництвах треба всюди завести заповідники, під які треба відводити не менше звичайного для цієї місцевості верстового кварталу (близько 100 гект.). Участок заповідника повинен бути з деревостаном, що є більше типовий для лісництва і такий, що найліпше приховує первісну, чи не порушену ще, чи рівняючи мало порушену будову. Окремі лісоустрійники за власною ініціативою виключали з господарської площі такі цікаві «дільниці-заповідники» (як-от, напр., в Михайлівській дачі Ямпільського лісництва), і ця корисна ініціатива надалі повинна стати систематичною» [8, с. 14].

В обох статтях Лавренко просить читачів часопису надсилати на адресу УКОПП відомості про цілини та цікаві лісові ділянки: «У справі охорони лісів, як і взагалі в справі охорони природи, велика нива роботи для красзнавців. Головні завдання: вишукування нових лісових пам'яток природи, вивчення вже відомих та нових лісових пам'яток, наглядання за охороною і т. ін. Місцеві красзнавці, лісоводи, вчителі повинні бути головними застрільщиками в цій справі на місцях» [8, с. 30].

Харківська краєва інспектура охорони пам'яток природи мала і власний гербарій, яким завідував Є. Лавренко. У Національному гербарії України в Києві містяться збори, проетикетовані у гербарії інспектури. Завдяки ним ми можемо дізнатися більше про обставини експедицій того часу. «Н.К.О. - У.С.Р.Р. Харківська краєва комісія охорони пам'яток природи та культури. E. Lavrenko, G. Dochman, S. Illichevskij, I. Zoz, A. Alekseev. *Flora regionis stepposae et substepposae Ucrainiae orientalis*». Збори датовані 1927 роком.

Гербарії збирали і працівники перших заповідників. УКОПП прагнув створення адміністрації «заповідників» та утворення в них охорони наукових підрозділів [22]. Про це говориться, наприклад, у «Положенні про Надморські заповідники» 1927 року: «Щоби здійснити покладені на Заповідники завдання, при них організується: 1) Надморська Дослідча Станція...» [12]. Згідно з п. 7 Положення, завданнями Надморської дослідчої станції було: «Проводити систематичне та планове вивчення природи Заповідників і Надмор'я, переводячи наукові та науково-практичні, стаційні та темові роботи в таких галузях:.. ботаніки (вивчення флори взагалі та зокрема тих рослин, які можуть мати особливе практичне значіння в народньому господарстві) [12]. Саму наявність наукових установ при українських заповідниках цілком заслужено розглядали як прогресивний здобуток. Так, природоохоронець М. Шарлемань писав 1927 року: «У більшості заповідників Зах. Європи та Америки немає установ для постійних стаціонарних дослідів» [22]. У Національному гербарії України міститься чимало зразків флори з поліграфічними етикетками «Гербарій Надморських заповідників. *Flora ucrainica. Flora orae nordalis Maris Nigri*», зібраних і впорядкованих Н. Десятовою-Шостенко та П. Давидичем. Також 1929 року флору Надморських заповідників вивчали співробітники «Асканії-Нова» [11]. Гербарії, зібрані під час цієї експедиції, сьогодні зберігаються у фондах Національного гербарію України. З етикеток можна встановити деякі відомості щодо експедиції. Збори

належать П. Давидичу, визначення рослин – Н. Десятовій-Шостенко. Експедиція перебувала 1-2.07.1929 року на території о. Джарилгач, 18-19.07.1929 р. – на Тендрівській косі.

Історію створення на Херсонщині іншого заповідника того часу – «Державного піщового заповідника Дніпрового Низу» також можемо відстежити за гербарними етикетками. Протягом 1925-1926 рр. в межах Херсонської округи працювала комісія Народного комісаріату земельних справ, яка мала визначити природні умови та можливості господарського використання т. з. в. «пісків Дніпровського низу», а поряд із цілком господарськими результатами щодо перспектив лісорозведення та виноградарства – також природну рослинність пісків. Ботаніки на чолі з проф. Маховим склали 3-верстну ґрунтово-ботанічну карту, виявивши ступінь порушеності ґрунтів і рослинності. Гербарії, зібрані під час експедиції (за авторством Є. Лавренка та А. Порецького) на сьогодні також зберігаються в фондах Національного гербарію України. На засіданні УКОПП 1.02.1928 була обрана комісія для підготовки доповідної записки про утворення «Піщового заповідника Дніпрового низу» у складі проф. Г. Висоцького, Є. Лавренка, проф. Махова та проф. Рудницького [16]. Комісія працювала під керівництвом Є. Лавренка і засідала двічі протягом 1928 року [6]. Протягом року НКО неодноразово скеровував листи до державних органів Херсонської округи з проханням зупинити розподіл землі місцевим меліоративним товариством у межах територій, що пропонувалися для включення у «заповідники» (Солоноозерна дача, урочище «Трудове» на Іванівській арені, урочище «Буркути» з Буркутськими плавнями та цілиною «Стара економія», Чалбанська арена) [1, арк. 38]. Загальна площа запроєктованого заповідника в записці УКОПП вже близько 11 000 га: 4500 га Івано-Рибальчанської ділянки та 6500 га урочища «Буркути». У записці йшлося про те, що «піскові степові (цілинні) простори досить рідкі в Україні, між тим тільки на них можна вивчити й розв'язати низку питань ґрунтово-рослинної динаміки – як процеси природного задержання пісків, зв'язок водного режиму й рослинного покриву та інші.», «Нема сумніву, отже, що заповідники спричиняться не лише для збереження первісної природи, але одночасно стануть і необхідним територіальним фондом для дальшої дослідчої роботи» [16]. Постановою РНК УРСР 19.07.1928 р. оголошено «Державний піщовий заповідник Дніпрового низу» 15 000 га [5].

Сьогодні на місці колишніх Надморських заповідників утворено національні природні парки «Джарилгацький», «Меотида», «Приазовський» і «Азово-Сиваський». На місці колишнього Державного піщового заповідника Дніпрового низу сьогодні постав національний природний парк «Олешківські піски». Решта частин обох заповідників увійшла до складу Чорноморського біосферного заповідника. Сьогодні щодо території всіх цих установ можливим є ретроспективне вивчення рослинного покриву за гербарними зразками 1926-1928 років і статтями того часу, написаними ґрунтуючись на них.

Також 1925 року Ю. Клеопов обстежував цікаві природні території на Донеччині. Запис на етикетках у Національному гербарії України каже «Надозів'я. Маріуполь. Вапняки над р. Кальчиком», «Гранітні скелі над р.Кальміусом. Маріупольська округа. С.Красновка», «Сталінська обл., Приморський р-н, окол. с. Старий Крим, гранітні скелі над р.Кальчиком», «Сталінська обл., Приморський р-н, окл. с. Кримківка (б.Чердакли), гнейсові відслонення над р. Кальчиком», «Надозів'я. Маріупольська округа. С.Чердакли – с. М.Янисоль. Над р.Кальчиком». Аналізуючи ці збори, 1927 року Є. Лавренко писав: «Дуже бажано виділити як заповідники деякі участки каньйоноподібної долини р. Калміуса, нижче с. Карані. Тут трапляється два роди рослин — ендеміки гранітів, що над Калміусом: буськи *Erodium beketowi* та чебрець *Thymus graniticus*» (9). Станом на 1929 рік були оголошені дві пам'ятки природи: «Вапнякові відслонення по р. Кальчику» та «Гранітові скелі по р. Кальміусу», охорону яких покладали на Маріупольський краєзнавчий музей [5].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверін В.Г.* Експедиція на о. Чурюк // Матеріали охорони природи на Україні, 1928. Т. 1. С. 83–88.
2. *Браунер А.А.* По приморским и песчаным заповедникам Украины. I Поездка на остров Джарылгач // Укр. мисливець та рибалка. 1929. № 8. С. 9-12.
3. *Васильковский А.П.* Перечень участков и отдельных объектов природы, заслуживающих охраны // Краеведение. 1929. Т. 6. № 6. С. 362–378.
4. Відомості про законоположення по охороні природи, організацію УКОППа та його роботу (приблизно 1934) // ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 122.
5. Донбас заповідний. Донецьк, 2003. 159 с.
6. Звіт про діяльність УКОПП за реченець від 12 лютого 1928 р. по 1 квітня 1929 р. (програма роботи I Пленуму Комітету) // ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9388. Арк. 33.
7. *Лавренко Є.* Рослинність цілинних степів України // Краєзнавство. 1928. № 6-10. С.10-33.
8. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // Краєзнавство. 1929. № 3/10. С. 10-30.
9. *Лавренко Є.* Охорона природи на Україні // Вісник природознавства. 1927. № 3-4. С.165.
10. Матеріали про створення заповідників на території України та охорони їх / постанови, протоколи, пояснювальні записки, кошториси, реєстри пам'яток, акти, листування /1926-1928 // ЦДАВО. Ф.166. Оп. 6. Спр. 9446.
11. *Медведев С.И.* О распространении насекомых в Южном Заднепровье. Предварительное сообщение // Вісті державного степового заповідника «Чаплі» (к. Асканія-Нова). 1929. Т. 7. С. 5-27.
12. Положення про Державні Надморські заповідники // Матеріали охорони природи України. 1928. Вип. 1. С.183-185.
13. *Портенко Л.А.* Материалы по организации птичьих заповедников на Сиваше в Черном море. Поездка на Чурюк // Укр. охотник и рыболов. 1925. № 2. С. 20-23.
14. *Портенко Л.А.* Организация птичьего заповедника на острове Джарылгач // Укр. охотник и рыболов, 1925. № 9. С. 24-27.
15. *Постригань С.* До вивчення флори України // Краєзнавство. 1927. № 2. С. 15-21.
16. Проектований Державний пісковий заповідник Дніпровського низу // Охорона пам'яток природи на Україні. 1928. 36. 2. С. 1-10.
17. *Снігиревський С.І.* Список птахів, що їх спостерігали на островах Сиваша - Петрівка та Узгуї-Тугай з 13 по 15 травня 1922 // Укр. зоол. журнал. 1923. №. 2. С. 9-10.
18. *Шарлемань М.* Дещо про надморські заповідники // Вісник природознавства. 1931. № 1/2. С. 65-66.
19. *Шарлемань М.* По заповідниках півдня України // Охорона природи на Україні. 1928. С. 15.
20. *Шарлемань М.* Дещо про надморські заповідники // Український мисливець та рибалка. 1929. № 2/3. С. 9-11.
21. *Шарлемань М.* Охорона природи // Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства. 1928. Кн. 5. С. 131-132.
22. *Шарлемань М.* Охорона природи на Україні // Пролетарська правда. 1927. № 262 (1875).
23. *Шарлемань М.* Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» // Вивчаймо природу краю. Збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. К., 1932. С. 105-112.

**THE HERBARIUMS' ROLE IN THE STUDY OF THE ACTIVITIES
OF THE UKRAINIAN COMMITTEE FOR PROTECTION
OF NATURE MONUMENTS IN 1926-1930**

O. Vasyliuk

*Ukrainian Nature Conservation Group
I.I. Schmalhausen Institute of Zoology
40, Gogol St., Vasilkiv 08600, Ukraine
e-mail: vasyliuk@gmail.com*

In the 1920s creation of nature monuments and reserves was based on the identification of typical and unique botanically representative sites of wild nature. This work involved a wide range of ethnographers, biologists, foresters and teachers. For these purposes, a collection of herbarium specimens was organized, following by analysis undertaken by skillful botanists in Kharkiv, which was at that time not only the Ukrainian SSR center, but also the key point in organization of nature conservation work. The study of herbaria preserved from that times makes it possible to understand how the environmental work was organized, as well as to compare the flora of the reserves at that time with its state today.

Keywords: conservation biology, herbaria, nature protection history, protected areas, nature reserves, national parks